

ПОДОЛАННЯ КРИЗИ ДЕМОКРАТІЇ ШЛЯХОМ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВИТИ В УНІВЕРСИТЕТІ

OVERCOMING THE CRISIS OF DEMOCRACY BY CIVIC EDUCATION IN UNIVERSITY

Опанасюк В.В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету*

Кризові явища демократичного розвитку у світі посилюються протягом останніх років. У контексті війни Російської Федерації з Україною світова демократія опинилася перед серйозними загрозами. Країни старої демократії переживають порушення внутрішніх зав'язків і потребують консолідації. Зміцнення демократичних структур і підтримки потребують також країни, які обрали демократичний шлях розвитку. Останні дослідження демократії, які провели Рада Європи та Міжнародна організація Freedom House виявляють серйозні загрози цінностям демократії перед лицем авторитарних політичних режимів, що здатні використовувати ефективні методи впливу. Протистояння між авторитаризмом і демократією змусило країни Заходу поглянути на ситуацію з позиції достатності/недостатності зусиль із застосування дієвих методів збереження та просування демократичних цінностей і демократичного способу життя.

Мета даного дослідження полягає у виявленні особливостей і оптимізації шляхів забезпечення громадянської освіти в університеті для широкого залучення громадян із середовища інтелектуалів до суспільного та політичного життя.

У дослідницький процес введено останні дослідження стану демократії у світі та досвід громадянської освіти в Сумському державному університеті. Інтегрований курс «Демократія: цінності, принципи, механізми» є обов'язковим компонентом усіх освітніх програм у СумДУ. Опираючись на аналіз міжнародних правових документів і особливості громадянської освіти в СумДУ, обґрунтовано доцільність просування демократичної освіти у вищій школі.

У результаті дослідження обґрунтовано такі висновки, перше, вияви кризи демократії можуть зачіпати різні аспекти громадсько-політичного життя, перетинатися в своїх ефектах та впливах. Основою демократії є демократичні цінності, процедури та ставлення. Однак для виходу демократії із кризи необхідні не пасивна оцінка, а дієві заходи із громадянської участі. Друге, університет у системі формальної освіти має переваги в запровадженні та поширенні громадянської освіти, оскільки підтримує культуру демократизму та автономії, є осередком критичного мислення та цивілізованої дискусії. Третє, запропоновано оптимізувати громадянську освіту в університеті шляхом посилення дидактичного (мислительного) компонента для розуміння процесів і механізмів громадянської участі, зокрема, розширити в структурі курсу з демократії обсяг знань про функції держави.

Ключові слова: демократія, криза демократії, функції держави, освіта для демократичного громадянства, громадянська освіта, громадянська активність, громадянська участь.

The crisis phenomena of democratic development in the world have intensified in recent years. In the context of the war between the Russian Federation with Ukraine, world democracy faced serious threats. The countries of the old-long democracy are experiencing the violation of internal ties and need consolidation. Strengthening democratic structures and support are also needed by countries that have chosen a democratic way of development. Recent studies of democracy conducted by the Council of Europe and the International Organization Freedom House reveal serious threats to the values of democracy in the face of authoritarian political regimes capable of using effective methods of influence. The confrontation between authoritarianism and democracy forced the Western countries to look at the situation from the perspective of sufficient/insufficient efforts to apply effective methods of preserving and promoting democratic values and democratic lifestyles.

The purpose of this research is to identify the peculiarities and optimize the ways of providing civic education at the university for the widespread involvement of citizens from the environment of intellectuals in public and political life.

The research process introduces the latest research on the state of democracy in the world and the experience of civic education at Sumy State University. The integrated course «Democracy: Values, Principles, Mechanisms» is a mandatory component of all educational programs at SumSU. Based on the analysis of international legal documents and features of civic education at SumSU the feasibility of promoting democratic education in higher education is substantiated.

As a result of the research, such conclusions are substantiated, first, manifestations of the crisis of democracy can affect various aspects of social and political life, and intersect in their effects and influences. The basis of democracy is democratic values, procedures, and attitudes. However, to get democracy out of the crisis, it is necessary not a passive assessment, but effective measures for civic participation. Second, the university in the formal education system has the advantages in the introduction and dissemination of civic education because it supports the culture of democracy and autonomy, and is the center of critical thinking and civilized discussion. Third, it is proposed to optimize civic education at the university by strengthening the didactic (thinking) component for understanding the processes and mechanisms of civic participation, in particular, to expand in the structure of the course on democracy the amount of knowledge about the functions of the state.

Key words: democracy, crisis of democracy, functions of the state, education for democratic citizenship, civic education, civic activity, civic participation.

Постановка проблеми. Війна між Російською Федерацією та Україною загострила проблему протистояння між авторитаризмом і демократією, змусила країни Заходу подивитися на поточну ситуацію з позиції достатності/недостатності зусиль збереження та дієвості методів просування демократичних цінностей і демократичного способу життя.

Україна є державою, політичний режим якої позначають як перехідний, гібридний, у протистоянні російській військовій силі показала консолідацію суспільства та змогла застосувати методи громадянського мережування. Громадяни України виявили громадянську відповідальність, що здивувало увесь світ та змусило порівнювати рівень демократії в Україні зі старими демократіями.

Водночас, з'явилися застереження щодо перспектив демократії у світі, адже останнє дослідження стану демократії, здійснене в 2021 році Радою Європи [11] та дослідження Міжнародної організації Freedom House у 2022 році [9, с. 14] засвідчили тривале поглиблення кризових явищ демократичного розвитку.

З одного боку, традиційною формою збереження та поширення демократії є система громадянської освіти. З іншого, – громадянська освіта з її сучасною методологією та методикою не справляється з падінням рівня громадянської участі. Саме це протиріччя виявляє проблему адаптації методики громадянської освіти в університеті до конкретних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демократії присвячено широке коло праць як її захисників, так і критиків. Аналіз кризи демократії з позицій її концептуалізації та емпіричних виявів здійснила німецька дослідниця Б. Вейффен [13]. Заслужують на увагу дослідження виявів кризи демократії американського політолога А. Пршеворського [10].

Поряд із цим у США та країнах Західної Європи достатньо уваги приділяється громадянській освіті для демократичного громадянства та широкого залучення до громадянської участі [12].

Ускладнюють процес просування демократичних цінностей і громадянської освіти нечіткість і конструктивізм понять «демократія» та «культура», зокрема, «політична культура» [1, с. 98; 2, с. 85], а також дискусія про різноманітність методологічних підходів до політико-інституційних взаємодій. Так, Т. Семігана зазначає, що сучасна політика розширює коло акторів, які впливають на вже існуючі політичні інститути та сприяє створенню нових інститутів, які відображають їх інтереси. Усе це зумовлює фрагментацію інституційного поля політики та стимулює не тільки пошук нових підходів до його пояснення [7, с. 64], але так само й пошук нових способів та оптимізацію вже існуючих взаємодій.

Вертикальні та горизонтальні зв'язки в розподілі влади, динаміка глобальної та національної інфраструктури потрапляє в поле уваги Т. В. Панченко при аналізі застосування принципу субсидіарності в політиці [6, с. 69-70]. Виходячи з доцільності застосування даного принципу, що обґрунтовується особливостями розвитку Європейського Союзу та процесами децентралізації на місцевому рівні, зростає значення громадянської активності, починаючи з основного рівня «громадянин – держава» та зміщуючись у напрямі «громадянин – органи місцевого самоврядування», «громадянин – інші громадяни, їх спільноти та об'єднання».

Таким чином, із огляду на останні публікації, виявляємо малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний із особливостями та шляхами оптимізації громадянської освіти в Україні, зокрема, в університетській освіті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дане дослідження має на меті виявити особливості громадянської освіти в університеті для ширшого залучення громадян, які є інтелектуалами до суспільно-політичного життя. Досягнення поставленої мети забезпечують завдання для послідовного вирішення: з'ясувати ознаки кризи демократії; виявити місце громадянської освіти в університетській освіті; з'ясувати особливості та шляхи оптимізації громадянської освіти для формування активної демократичної суспільно-політичної позиції здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Дослідники стану демократії констатують кризу, що виявляється як на рівні сучасних феноменів, так само й при аналізі довготривалих ефектів. Так, А. Пршеворський аналізує такі вияви кризи демократії, як «(1) стрімка ерозія традиційних партійних систем; (2) зростання ксенофобії, расизму, націоналістичних партій та відносин та (3) зниження підтримки демократії в опитуваннях громадянської думки» [10, с. 83].

Сучасні дослідження показують стрімке зростання авторитарних тенденцій. Авторитарні політичні режими ефективніше використовують методи, які стоять на заваді демократичним інститутам і процедурам, таким чином підривають основи давно існуючих демократій і загрожують державам, які хочуть рухатися демократичним шляхом. Останні 16 років показують падіння рівня демократичних свобод по всім показникам, які досліджує Freedom House [9, с. 1-2, 14]. У контексті нашого дослідження звертає на себе увагу загрозове падіння таких із них як політичний плюралізм і участь, діяльність урядів та права асоціацій і організацій. Саме ці показники мають бути відкориговані першочергово, і на наш погляд, це частково можливо зробити шляхом адаптації

методики викладання демократії засобами формальної освіти. Хоч, безперечно, загальний підхід має бути комплексним і системним.

Криза політичної та громадянської участі є індикатором загальної кризи демократії. Демократію не можна зводити тільки до рівня свобод та інститутів. Демократія – це ще й функціонування, тобто політична культура, яку визначають ставлення та поведінка. Освіта «має забезпечити студентів необхідними компетенціями брати участь у демократії, здійснювати свої права людини і цінувати права інших і поважати верховенство права» [11, с. 137].

Університет у системі громадянської освіти відіграє суттєву роль, оскільки забезпечує становлення інтелектуалів, здатних приймати виважені рішення та впливати на думку інших. Саме університети, завдяки академічним свободам та інституційній автономії здатні розвивати потенціал демократичного розвитку та долати перешкоди на шляху виваженої демократичної політики. Держави покликані поважати академічні свободи, зокрема в забезпеченні освіти для демократичного громадянства та прав людини.

Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини, прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010)7 Комітету Міністрів пояснює, що освіта для демократичного громадянства здійснюється задля забезпечення здатності громадян захищати свої демократичні права та обов'язки, поважати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті «з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права» [8, с. 478].

Забезпечення розвитку демократії здійснюють міжнародні організації. Так, Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) забезпечує поширення та викладання дисципліни «Демократія: від теорії до практики» на систему вищої освіти в Україні. Завдяки зусиллям IFES, здійснюваним спільно з університетами, дисципліни з громадянської освіти станом на квітень 2022 року запроваджені в освітні програми 46 університетів України [3].

Практика викладання курсу на основі міжнародних стандартів громадянської освіти, підтримуваних IFES здійснюється в Сумському державному університеті (СумДУ) з 2019 року. Навчальний курс із громадянської освіти в СумДУ викладається для всіх спеціальностей всіх форм навчання, що є унікальним експериментом. Цей досвід вартий поглибленого аналізу та поширення.

Університети України, які запровадили дисципліни з громадянської освіти викладають їх як обов'язкові або вибіркові. У СумДУ дисципліна з громадянської освіти носить комплексний міждисциплінарний характер, впроваджена як обов'язковий компонент освітніх програм із

назвою «Інтегрований курс «Демократія: цінності, принципи, механізми» [4, с. 38].

Дисципліна повністю забезпечена підручниками та посібниками, а також всім іншим необхідним методичним забезпеченням. IFES турбується про дотримання методики, систематично підтримує та здійснює підвищення кваліфікації викладачів курсу. Втім, викладачі не обмежені в застосуванні елементів методики в інших дисциплінах, також у можливостях адаптації навчальних матеріалів і вдосконаленні його змісту.

Міжнародна методика громадянської освіти задає загальну лінію викладання курсу з громадянської освіти для демократичного громадянства. Поряд із цим, спостерігаємо, що окремі аспекти взаємодії суспільства та держави в ній зміщуються. Із одного боку, це пов'язано з підтримкою моделі ліберальної демократії. Із іншого, – такий підхід є занадто загальним, оскільки на місцях зустрічаємося з практиками, відмінними від цієї моделі. Таке зміщення акцентів порушує динамічну рівновагу у визначенні студентами своєї ролі, місця та можливостей впливу на державну владу. Розглядаємо це зміщення як першу, найзагальнішу особливість, яка має бути врахована.

Громадянську участь розуміємо як здатність громадян чинити вплив на органи влади для задоволення їх політично та суспільно значимих потреб. Таке трактування поняття виявляє два вектори взаємодії громадян. Перший із них, вертикальний, – взаємодія громадян із державою; другий, горизонтальний, – взаємодія громадян із іншими громадянами, громадськими організаціями, політичними партіями та їх об'єднаннями. Втім, другий вектор хоч і є гнучкішим, проте так само нормативно обмежений законодавством. Громадяни і в цьому разі потребують взаємодії з державою, наприклад, для розширення повноважень, зняття інституційних бар'єрів, забезпечення оперативності та якості надання гуманітарної допомоги в воєнний час тощо.

Перший зі зміщених акцентів у міжнародній методиці громадянської освіти IFES пов'язаний із орієнтацією студентів на практичну залученість до громадсько-політичного життя суспільства. В цілому, така переорієнтація є потребою часу та відповідає необхідності захисту й поширення демократії. І іншого боку, дидактичний (мислительний) компонент навчання при цьому часто губиться, йому не надають належної уваги або не завжди знаходять способи залучення навчального матеріалу в практико-орієнтований процес. Проте, даремно, – у студентів є інтерес і затребуваність теоретичних знань як основи для вибору форм і методів їх практичної діяльності. Оскільки інтегрований курс «Демократія: принципи, цінності, механізми» передбачає поєднання знань із різних галузей і викладається, як правило, на перших

курсах університету, саме теоретичних знань та ефективних методик його опанування студентам не вистачає.

Другий акцент пов'язаний зі зміщенням уваги в бік громадянського суспільства. Це зрозуміло з позиції визначення предмета, який вивчають студенти. Дійсно, демократію часто визначають як владу народу, обрану народом та для народу. Водночас при цьому, навіть попри загальні згадки про створення держави та її роль в одній із тем курсу, студентам недостатньо цих знань. Суть демократії, що базується на парних поняттях держави та громадянського суспільства, а також на взаємодії між ними вислизає з розуміння студентів разом із переходом самого поняття “держава” в контекст демократії.

Таким чином, намагання посилити громадянський активізм майбутньої інтелігенції переходить у площину активності заради активності, а не активності (вужче, громадянської участі) для підвищення якості виконання державою та державними службовцями своїх функцій, чи збереження стійкості суспільства, якщо держава свої функції не виконує належним чином.

Повернення від дисбалансу, що описаний нами вище, до динамічного балансу у висвітленні взаємодії суспільства та держави можливе шляхом врахування структурного та функціонального елементів держави в структурі навчальної дисципліни.

Дугою особливості громадянської освіти в університеті є доцільність застосування підходу, орієнтованого не на процес, а на результат. Громадянська освіта дозволяє якнайкраще формувати навички м'якого впливу (soft skills) через практико-орієнтоване навчання, метод проектів, кейс-стаді тощо. Комплексний підхід і принцип міждисциплінарності дозволяють одночасно поєднувати професійні інтереси студентів із їх особистісними вподобаннями та потребами громадянського суспільства.

Подолання кризових явищ демократії тільки шляхом громадянської освіти в університеті є нездоланим завданням. Необхідний не тільки комплексний підхід в освіті, але врахування особливостей сучасної кризи демократії, її причин та виявів, характеристик суспільства, в якому здійснюється підтримання чи просування демократичних цінностей. Необхідна відповідь держави на запити громадян, забезпечення їх потреб. Поряд із цим, необхідно, самим громадянам знати, які функції виконує держава. Перефразовуючи знаменитий вислів «політика є мистецтвом можливого», так само можемо говорити про громадянську участь. Громадяни досягають результату, якщо знають межі відповідальності держави та свої можливості, використовують ефективні методи та дієві інструменти впливу на державну владу та органи місцевого самоврядування.

Структура інтегрованого курсу “Демократія: цінності, принципи, механізми” в СумДУ [5] складається з трьох навчальних блоків, виділених умовно на основі таких критеріїв як ставлення, відношення та активність. Зі світоглядної позиції ці критерії задають логіку діяльнісного підходу до громадянської освіти. Дійсно, відповідальний громадянин діє на основі усвідомленого ставлення до себе та свого відношення до світу. Відповідно, у структурі курсу доцільно виділити ціннісно-світоглядний, нормативно-правовий навчальні блоки та блок громадянської участі.

Розуміння функцій держави формується на основі базових знань із філософії, логіки, етики, права, історії. Ці теоретичні знання викладач має донести до студента, що є складним завданням із огляду на обмежений обсяг аудиторних, зокрема, лекційних занять. Тому студентам доцільно пропонувати навчальну літературу з відповідних проблем і перевіряти знання в аудиторії з коригуванням у разі потреби на початку заняття перед вивченням відповідної теми.

Функції держави в структурі інтегрованого курсу, як правило, розглядаються або в контексті, або як аспект взаємовідносин громадянського суспільства з державою. Водночас, ефективна взаємодія з державою в демократичному суспільстві неможлива, якщо відсутнє чітке розмежування функцій держави, державної влади, інститутів держави, наприклад, функцій уряду. Саме тому доцільно застосовувати принцип наскрізного зв'язку, при якому лінія функцій держави поступово проходить через теми курсу, в яких так чи інакше, хоча б побіжно, розглядається держава. Таким чином цей наскрізний зв'язок формує вектор розуміння, дозволяє упорядкувати знання, вибудувати систему ставлень, відношень і взаємодій громадянина з державою. Розширення знань про державу та її функції дозволяє не тільки сформулювати уявлення про архітектуру державного будівництва, її стійкість, але так само розширює простір взаємодії для забезпечення політичної стабільності. Опанування знань про функції держави надає громадянину свободу усвідомленого вибору на користь відповідальності та громадянської участі, тобто вибору активної життєвої позиції для захисту власних, групових і суспільних інтересів шляхом використання суспільного капіталу.

Принцип наскрізного зв'язку відображає логіку міркувань, на основі якої громадянин приймає рішення про переваги активної участі на противагу пасивному сприйняттю рішень, прийнятих без його участі та в інтересах інших соціальних груп, із якими він себе не ідентифікує.

Так, спершу, у межах ціннісно-світоглядного блоку, студент знайомиться з поняттям функцій держави, їх системою та класифікаціями. Ці загальнотеоретичні знання формують каркас, на

який поступово нанизуються диференціації, ідентифікації, індивідуальні, групові та суспільні цінності, можливості та відповідальності, механізми, методи, форми та інструменти активного громадянина у його взаємодії з державою.

Другий, нормативно-правовий навчальний блок формує уявлення студента про те, як держава захищає права та інтереси громадянина, щоб підвести його до розуміння важливості та значущості громадянської активності. У межах цього навчального блоку студент отримує уявлення про внутрішні та зовнішні функції держави, зокрема, правову функцію та функцію захисту національної безпеки. Тут важливо сформулювати уявлення про місце національної держави в глобальній архітектурі, суверенність народу та державний суверенітет, захист державного суверенітету, механізм держави. Усе це дозволить студенту глибше розуміти взаємозв'язки та взаємозалежності, орієнтуватися в структурі держави та вимогах до неї, усвідомлювати власну громадянську відповідальність.

Нарешті, в межах останнього, третього навчального блоку з громадянської участі при м'якому сприянні викладача як фасилітатора студенти приходять до чіткого розмежування функцій держави та функцій уряду, усвідомлення, що уряд є лише одним із центральних інститутів державної влади, хоч і складним за своєю організаційною структурою. Із цим розумінням приходить усвідомлення необхідності виявлення інших елементів структури держави, політичних акторів, інститутів і організацій громадянського суспільства.

Розуміння внутрішньої архітектури держави породжує зв'язок зі знаннями про нормативно-правову систему та публічну політику/публічні політики. Саме останні, – правові акти та політики, – відображають основні напрями діяльності держави та їх реалізацію державою. Внаслідок цього формується чітке уявлення про можливість виявлення та вимірювання ефективності застосовуваних державою механізмів, методів, відповідність форм та інструментів реалізації функцій держави. Саме на цьому етапі студенти переходять від «сухої» теорії про функції держави до практики їх реалізації, тобто до функціонування держави. Функціонування передбачає наявність суб'єктів, виявляє соціальну сутність і роль держави. Таким чином, обґрунтовується потреба активної участі громадян у контролі за владою та посиленні своєї впливовості при прийнятті рішень у системі державного управління та при прийнятті політичних рішень.

Отже, розподіл тем інтегрованого курсу з демократії по навчальним блокам із їх подальшим розгортанням у навчальному процесі дозволяє побачити в демократичному суспільстві не тільки громадянина та громадянське суспільство. Такий розподіл акцентує увагу на державі як основному суб'єктові політики, який наділений вищою вла-

дою, здійснює публічну політику, а тому безпосередньо впливає на громадянина. Демократичний процес у такому розумінні набуває вагомості та значущості, зумовлює необхідність пошуку та освоєння відповідних ефективних механізмів і інструментів впливу на державу. Формування державної політики/державних політик за участі громадян набуває сенсу так само, як і контроль виконанням цих рішень. Посилюється взаємна відповідальність за результати спільно виробленої політики та прийнятих рішень, що сприяє подоланню кризових явищ демократичного розвитку.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Поглиблення кризи демократії протягом останніх 16 років привело до стану, який Freedom House назвав загрозливим перед наступом авторитаризму. Криза демократії виявилася як у зв'язках, так у структурах та цінностях демократичного розвитку. Демократичні суспільства як відкриті суспільства є більш вразливими перед жорсткими методами впливу та методами, що здатні обходити демократичні інститути, враховуючи слабкості громадян. Саме тому, поряд із непорушністю демократичних цінностей, процедур і ставлення до демократії, для виходу з кризи необхідні дієві заходи з громадянської участі. Демократична позиція тоді залишається стійкою, якщо громадяни готові за неї діяти.

Молодь є локомотивом змін у суспільстві. Студентська молодь, завдяки своїй активності може конструктивно діяти та впливати на владу, контролювати виконання прийнятих нею рішень. Університет є тим майданчиком, який завдяки духові свободи та своїй автономності може стати осередком поширення знань та навичок демократичної освіти для активного та відповідального громадянства.

Громадянська освіта в університеті заснована на критичному мисленні та цивілізованій дискусії. Успішність будь-якого навчання, – і громадянська освіта не є винятком, – будується на засвоєнні основних понять і зв'язків між ними, способів опанування знаннями для формування вмінь. Успішність громадянської освіти залежить від здатності подолати дисбаланс між висвітленням тем, пов'язаних із громадянським суспільством і державою. Існування такого дисбалансу порушує чіткі межі у розумінні студентами того факту, що вони є громадянами, тобто джерелом влади. Саме як громадяни вони можуть перебирати на себе частину функцій держави. Громадяни є відповідальними за стан справ у суспільстві, можуть використовувати дієві методи, щоб посилити відповідальність влади та впливати на ефективність діяльності державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. Подолання виявленого нами дисбалансу можливе шляхом посилення в навчальних програмах із гро-

мадянської освіти дидактичного (мислительного) компонента для розуміння процесів і механізмів громадянської участі, зокрема, шляхом розширення в структурі курсу з демократії обсягу знань про функції держави.

Подальші дослідження будуть важливі для виявлення результатів громадянської освіти в університеті, оскільки цей аспект проблеми лежить у дискусійній площині і не досліджувався на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бакланова Н. М., Букач В. М. Категорія «політична культура» в науковому та публічному дискурсах. *Політикус*. 2022. Вип. 1. С. 94–102.
2. Бакланова Н. М., Букач В. М. Політична участь у різних культурах як наукова та нормативна проблема. *Політикус*. 2021. Вип. 5. С. 81–88.
3. Зміцнюємо демократичне громадянство під час війни. Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). 05 квіт. 2022. URL : <https://ifesukraine.org/stories/zmicznuuyemo-demokratychnegromadyanstvo-pid-chas-vijny/>.
4. Опанасюк В. В. Демократична освіта як важлива функція сучасної держави (на прикладі інтегрованого курсу з демократії для закладів вищої освіти). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* : зб. наук. праць. Київ, 2021. Вип. 30. С. 37–48. URL: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pnspd/issue/view/51/19>.
5. Опанасюк В. В. Робоча програма (силабус) з навчальної дисципліни «Інтегрований курс «Демократія: цінності, принципи, механізми» для студентів спеціальності 101 Екологія: Екологія та охорона навколишнього середовища. РВО: перший (бакалаврський). Суми: СумДУ, 2021. URL: <https://pg.cabinet.sumdu.edu.ua/report/syllabus/92e354bbef9ffd952d69f558f9b5cb062117554>.
6. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку. Харків : Майдан, 2011. 368 с.
7. Семигіна Т. В. Ієрархія, координація і співпраця у політико-інституційних взаємодіях : теоретико-методологічний вимір. *Дні науки філософського факультету – 2014. Міжнародна наук. конф. (15-16 квіт. 2014, Київ)*: [матеріали доповідей та виступів]. Київ : Київський університет, 2014. Ч. 9. С. 64–66.
8. Council of Europe Charter on Education for democratic citizenship and human rights education adopted in the framework of Recommendation CM/Rec(2010)7 of the Committee of Ministers. *Compass : manual for human rights education with young people*. 2nd ed. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2020. P. 478–479.
9. *Freedom in the World, 2022. The global expansion of authoritarian rule*. Washington : Freedom House, 2022. 36 p.
10. Przeworski A. *Crises of democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 250 p.
11. *State of democracy, human rights and the rule of law. A democratic renewal for Europe. Report by the Secretary General of the Council of Europe, 2021*. Strasbourg : Council of Europe Publications, 2021. 147 p.
12. *Teacher Education and the Development of Democratic Citizenship in Europe* / Eds. by A. Raiker, M. Rautiainen, B. Saqipi. Abingdon, New York : Routledge, 2019. 180 p.
13. Weiffen B. *The crisis of democracy : conceptualization and empirical assessment (with special consideration of Europe)*. Paper prepared for presentation at the IPSA World Congress, Brisbane, Australia, July 21-25, 2018. URL : <http://www.iea.usp.br/eventos/WeiffenCrisisofdemocracyIPSA2018.pdf>.